

UOT: 33

Könlü ABBASOVA
Bakı Dövlət Universitetinin Qazax filialı, müəllim
abbas.k@bk.ru

**Beynəlxalq valyuta bazarı və valyuta əməliyyatlarının
inkışaf istiqamətləri**

**International Currency Market and Development Directions of Foreign
Exchange Operations**

**Международный валютный рынок и направления развития
валютных операций**

Xülasə: Araşdırmalar göstərir ki, müasir dövrdə valyuta bazarı digər bazar növlərinə nisbətən daha böyük çevrəni əhatə etməklə böyük həcmə malikdir. Bu bazarın sürətli inkışafı ilə yanaşı qeyri-qanuni fəaliyyətlərin sayı çoxalmaqdadır. Xarici valyutadan asılılığın azaldılması hər bir ölkənin başlıca siyasətidir və hər zaman bu istiqamətdə tədbirlər görülməkdədir. Buna görə də dövlət bu bazara daha çox diqqət ayrılmaqla yanaşı, onun tənzimlənməsində böyük rol oynayır. Valyuta bazarının tənzimlənməsində əsas faktorlar ixracatın artırılması sahibkarlıq fəaliyyətinin inkışafının təmin edilməsi, səhiyyə, turizm, elm və digər sahələrin təkmilləşdirilməsi nəticəsində xarici istehlakçıların cəlb edilməsi və s. yer alır.

Açar sözlər: valyuta, valyuta bazarı, bank, valyuta məzənnəsi, qızı standartı, manat.

Abstract: Studies show that in the modern world the foreign exchange market has a large volume, covering more than other types of markets. Along with the rapid development of this market, the number of illegal activities is growing. Decreasing foreign currency dependence is the main policy of each country and is constantly taking action in this direction. Therefore, the state is not only focused on this market but also plays a major role in its regulation. The main factors in the regulation of the foreign exchange market are the increase in exports, the attraction of foreign consumers, and the result of the development of entrepreneurship, improvement of healthcare, tourism, science and other areas.

Keywords: currency, currency market, bank, currency rate, daughter standard, manat.

Резюме: Исследования показывают, что в современном мире валютный рынок имеет больший объем, чем другие типы рынков. Наряду с быстрым развитием этого рынка, количество незаконных действий растет. Снижение зависимости от иностранной валюты является основной политикой каждой страны и постоянно предпринимает действия в этом направлении. Поэтому государство не только ориентировано на этот рынок, но и играет важную роль в его регулировании. Основными факторами регулирования валютного рынка являются увеличение экспорта, привлечение иностранных потребителей, а также результат развития предпринимательства, совершенствование здравоохранения, туризма, науки и других областей.

Ключевые слова: валюта, валютный рынок, банк, курс обмена, дочерний стандарт, манат.

Valyuta bazarı – dünya ölkələri valyutalarının alqı-satqısının aparıldığı bazardır. Başqa sözlə valyuta bazarı tələb və təklifin dəyişmə dinamikasına əsasən əmələ gəlmiş məzənnə üzrə milli valyutanın dəyişməsidir. Yəni, Valyuta sövdələşməsinin subyektləri arasında baş verən bütün münasibətlərin cəmi valyuta bazarını yaradır. Deməli, valyuta bazarı xarici valyutaların mübadiləsinin baş verdiyi bazardır.

Hər hansı bir valyutanın digər ölkənin valyutasına alqı-satqısı baş verdiyi məkanda valyuta bazarı mövcuddur. Müasir dövrdə valyuta bazarında xarici və milli bankları, həmçinin broker firmaları birləşdirən rabita şəbəkəsi vastəsilə valyutaların alqı və satqısının reallaşdırılması baş verir. Valyuta bazarında əsas vastəçi qurumlar kommersiya bankları hesab olunur. Demək olar ki, hər bir bank müştərilərə valyuta dəyişmək xidməti təklif edir. Bundan başqa brokerlər, şirkətlər və fiziki şəxslər də vastəçilik rolunda çıxış edə bilər. Brokerlər komissiyonçular hesab olunurlar. Alış və satış əməliyyatlarını həyata keçirərək vastəçilik etməklə hər iki tərəfdən komissiyon haqq əldə edirlər. Brokerlər banklar arası əməliyyatlarda vastəçilik etməklə valyuta kursunun formalaşmasında mühüm rol oynayırlar.

Qədim dövrdə valyuta bazarı valyuta mübadiləsi nəticəsində yaranmışdır. Valyuta mübadiləsi üzrə aparılmış əməliyyat kimi pul dəyişdirmək və ya xırdalamaq işi həyata keçirilirdi. Müasir dövrdə isə valyuta bazarı sürətli inkışaf edərək genişlənir. Bunun əsas səbəblərindən biri internetdə ticarətin meydana gəlməsi ilə xarakterizə olunur. Valyuta bazarının təkmilləşməsi və inkışafı valyuta əməliyyatlarını inkışaf etdirmiş, onların növləri, həyata keçirmə mexanizmlərini təkmilləşdirmişdir.

Valyuta məzənnəsi (kursu) – bir ölkənin milli valyutasının digər ölkənin milli valyutası ilə ifadə olunan qiyməti başa düşülür. Müxtəlif amillə-

rin valyuta bazarına təsiri nəticəsində valyuta məzənnəsi dəyişir. Valyuta məzənnəsinin müəyyən edilməsi dünya bankının metodikasına əsaslanır. Valyuta məzənnəsinin müəyyən edilməsində dünya bankının əsas üsulu hər iki ölkənin 15 firma məhsulunun qiyməti müqayisə olunaraq yekun nəticənin çıxarılmasıdır. Bu məhsulların adları dəyişdirilir və müəyyən olunması beynəlxalq təcrübəyə əsaslanır.

Valyuta – hər hansı bir dövlətin (və ya bir neçə dövlətlər qrupunun) ərazisində və daxili bazarında dövr edən pul vahidi hesab olunur. Valyuta geniş mənada aşağıdakıları özündə birləşdirir.

1. dövlətin pul vahidini – kağız, qızıl, gümüş və s.;
2. xarici ölkə pul nişanları;
3. regional ödəniş vastəsi və pul vahidi;
4. beynəlxalq hesablaşmalarda işlədilən (xarici pul vahidi ilə ifadə olunmuş) kredit və ödəniş vastəsi [1, s.68]

Valyutanın statusuna görə 3 qrupa bölünür:

1. Milli – hər bir ölkənin öz qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş pul vahididir. Başqa sözlə ölkənin ərazisində qanuni müəyyən edilən pul vahididir;
2. Beynəlxalq – XİH;
3. Regional – buna misal olaraq avro-nu göstərmək olar [2].

Ehtiyat valyutası – Dövrəli milli valyuta olmaqla yanaşı beynəlxalq ödəmə və ehtiyat vastəsi roluna sahibdir. Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən verilən bir valyuta statusudur və əsasən başqa ölkələrin valyuta məzənnələrinin müəyyən olunmasında baza rolunu oynayır. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə xidmət edən ehtiyat valyutada hər bir ölkə öz likvid aktivlərini saxlayır və onu əsasən tədiyyə balansında yaranan mənfəi kəsr ödəmək üçün istifadə edir.

Valyuta bazarının əsas iştirakçıları olan bank və bank olmayan təşkilatlarda valyuta əməliyyatları aparılır və həmçinin onların idarə edilməsi həyat keçirilir.

Valyuta bazarı ticarət dövriyyəsinə görə dünya üzrə ən böyük bazar hesab olunur. Başqa sözlə dünya üzrə ən çox satış əməliyyatları valyuta bazarında baş verir. Valyuta bazarının özünəməxsus əlaməti ticarətin həcminin böyük, iştirakçıların sayının çox və müxtəlif olması həmçinin geniş ərazini əhatə etməsi ilə xarakterizə olunur.

Milli valyuta çevrilmə qabiliyyətinə görə iki qrupa bölünür.

1. Daxili çevrilmə üsulu - ölkə daxilində milli valyutanın hər hansı bir əmtəə və xidmətə çevrilməsi başa düşülür.
2. Xarici dövrəlik üsulu - milli valyutanın mövcud valyuta məzənnəsinə uyğun olaraq qeyri-rezidentlər tərəfindən hər hansı bir valyutaya dəyişməsi başa düşülür [3].

Valyuta sisteminin koversiya edilməsi dedikdə heç bir məhdudiyət olmadan sərbəst şəkildə milli valyutanın xarici valyutaya mübadiləsi, real və maliyyə aktivləriylə sövdələşmə zamanı xarici valyutadan istifadə etmə qabiliyyəti başa düşülür. Valyutalar koversiya edilmə qabiliyyətinə görə aşağıdakı qrupa bölünür.

1. Sərbəsi koversiya edilə bilən - burdada hər hansı bir valyuta digər ölkənin milli valyutasına heç bir məhdudiyət olmadan sərbəst şəkildə mübadilə edilir. Buna misal olaraq dollar, funt sterlinq, avro, iena və s. göstərmək olar.

2. Qismən koversiya edilə bilən - mübadilə əməliyyatı zamanı bir çox məhdudiyətlərin tətbiq edildiyi ölkələrin milli valyutaları hesab edilir. Qismən koversiya edilə bilən valyutalar bir neçə xarici valyutalara mübadilə oluna bilər.

3. Qapalı və ya koversiya edilə bilməyən - hər hansı bir ölkənin milli valyutasının xarici valyutaya mübadiləsi qadağan edilmiş, xarici və milli valyutanın gətirilməsi və aparılmasıdır.

Beynəlxalq valyuta sistemi özlüyündə ehtiyat aktivlərinin növlərinə görə təsnifləşdirilir.

1. Qızıl pul standartı (Paris valyuta sistemi)
2. Qızıl deviz standartı (Genuya valyuta sistemi)
3. Dollar standartı (Bretton-Vuds valyuta sistemi)
4. Üzən valyuta məzənnəsi sistemi (Yamayka valyuta sistemi)

1. Qızıl pul standartı valyuta sistemi - 1867-ci ildə Paris konfransında qəbul edilmiş və 1914-çü ilə qədər davam etmişdir. Qızıl pul standartı qəbul edilənə qədər hakim mövqeyi Böyük Britaniya tuturdu. Bunun əsas səbəbi müstəmləkə ərazilərə qoyduğu investisiya, xammal idxalı və hazır məhsul icracı ilə izah olunur.

Qızıl pul standartının özünəməxsus xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Ölkənin milli pul vahidinin qızıl tərkib hissəsi müəyyən olunmuşdur;
2. Ümumi ödəniş funksiyasını qızıl yerinə yetirir. Başqa sözlə dünya pulu funksiyasında çıxış edir;
3. Ölkələr arasında baş verən sərbəst qızıl hərəkəti valyuta məzənnəsində sabitliyi təmin edən əsas əlamət idi;
4. Hər bir mərkəzi bank sərbəst şəkildə mübadiləsinə ehtiyac duyulan əskinası qızıl ilə mübadilə edirdi. Mübadilə olunana hər bir əskinas qızılın çəkisinə görə mübadilə olunurdu;
5. Beynəlxalq dövriyyədə qızıl əsas üstünlüyə sahib olsada, funt-sterlinqdən də geniş istifadə edilirdi.
6. Tədiyyə balansında yaranmış mənfəi kəsr qızıl ilə ödənilirdi [4, s.112].

Bu valyuta sistemində valyuta-kredit sisteminin mərkəz nöqtəsi qızıl hesab olunurdu. Belə ki, bu mərhələdə hər hansı bir ölkənin daxili bazarında onun milli valyutasının qızıla sərbəst dəyişməsi mümkündür idi. Lakin qızılın nadir material olması, tədaviyüldə çətinliklərin yaranması, həmçinin pul kütləsinin azalması bu valyuta sisteminin tənzüdü uğramasına şərait yaradı. Bundan əlavə Birinci Dünya müharibəsinin başlaması ilə hərbi kompaniya iştirakçıları qızıla mübadiləni dayandırmış və bu sistemə son qoyulmuşdur.

2. Qızıl deviz standartı – 1922-ci ildən 1930-cu ilə qədər olan dövrü əhatə edən Qızıl deviz standartı həmçinin Genuya valyuta sistemi olaraq da adlandırılır. 1922-ci ildə İtaliyanın Genuya şəhərində keçirilən konfransında əsası qoyulan bu standart qızıla bərabər metalları konversiya edilən xarici valyutalar (devizlərin) yer alırdı. Qızıl deviz standartının əsas prinsipi qızıl pul standartı ilə demək olar ki oxşar idi. Qızıl yenə də dünya pulunu oynayırdı, lakin burada yeni metodlar tətbiq olunmağa başladı [5].

1924-1928-ci illərdə pul islahatları həyata keçirildi qızılın hakimiyəti 2 sistem üzərində bərqərar olundu.

1. qızıl külçə standartı;
2. qızıl deviz standartı.

Qızıl külçə standartının mövcudluğu zamanı ölkənin əskinaslarının birbaşa qızıl pul ilə mübadilə olunması mümkündür deyildi. Ölkələrdə əskinaslar müəyyən olunmuş çəki və keyfiyyətə malik qızıl külçələr ilə mübadilə edilirdi. Buna misal olaraq 1700 funt-sterlinqin məbləğində müəyyən olunmuş əskinas 12.4 kq çəkiyə malik qızıl ilə mübadilə olunurdu [1].

Qızıl deviz standartının əsas özünəməxsus xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, ölkənin milli əskinaslarının qızıl ilə deyil, başqa ölkənin valyutası ilə mübadilə olunurdu. Mübadilə olunan xarici valyutalar isə sonradan qızıl ilə mübadilə edilə bilərdi. Bu valyutalar isə funt-sterlinq və ABŞ dolları idi. Bu sistemin tətbiq olunması ilə pul əskinasların qızıla olan mübadiləsinin 2 forması yarandı:

1. Birbaşa mübadilə üsulu – deviz rolunda çıxış edən valyutalar ilə mübadilə. Bu valyutalar ABŞ dolları və funt-sterlinq idi.

2. Dolaylı mübadilə üsulu – birbaşa mübadilə üsulunda mübadilə olunan valyutalardan başqada digər valyutalar ilə.

3. Dollar standartı sistemi (bunu bəzən Bretton-Vuds valyuta sistemi və ya tənzimlənən valyuta məzənnəsi də adlandırılır.) - bu mərhələ XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq XX əsrin ortalarına qədər olan dövrü əhatə edir. Daha dəqiq desək 1944 cü ildən 1976-cı ilə qədər olan dövrü əhatə edən Bretton-Vuds valyuta sistemi özünəməxsus yenilikləri ilə seçilir [6, s.148].

1944-cü ildə ABŞ-da Bretton-Vuds (Hempşir ştatı) əyalətində beynəlxalq valyuta sisteminin tənzimlənməsi məqsədilə konfrans keçirildi. Həmin

konfransın qərarı ilə əsas məqsədi dünya ölkələri arasında valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi olan Beynəlxalq Valyuta Fondu yaranmışdır. Həmin konfransda köhnə sistemin üstün cəhətlərini saxlamaq həmçinin bir çox problemləri həll etmək əsas müzakirə məsələsi idi. Yeni sistemdə dollar və funt sterlinq beynəlxalq ödəniş vəstəsi olaraq təsdiq edildi. Həmçinin ehtiyatda olan valyutanın qızıla olan məzənnəsi müəyyən olundu. Valyuta kursu ABŞ dollarına nəzərən qeyd edilir, dollar isə məzənnəyə uyğun qızıla konversiya edilirdi. Beləliklə əsas olaraq ABŞ dollarının qızıl və digər ölkələrin milli valyutası ilə mübadilə olmaq əməliyyatı baş tutdu. Bunun nəticəsində ABŞ-in tədiyyə balansını mənfəi saldoya çevrilmiş, xarici vətəndaşların dollar əldə etməsi nəticəsində ABŞ-dan digər ölkələrə qızıl axını baş vermişdir. Bunun nəticəsində ABŞ-da 1971-ci ildə dolların (35 dolların bir unsiyə qızıla bərabər idi) qızıla bərabərliyi dayandırılmış və beləliklə tənzimlənmə valyuta məzənnəsi sisteminin dağıdılmasının əsası qoyuldu [7].

4. Üzən valyuta məzənnəsi sistemi - valyuta bazarının təsiri nəticəsində valyutanın dəyərini dəyişməsi baş tutan valyuta kurs rejimi üzən məzənnə adlanır. Üzən valyuta rejimi üzən kursdan istifadə edən valyutalara şamil olunur. Bu valyuta rejiminin əsası ilk dəfə 1976-cı ildə Yamaykanın Kinqston şəhərində keçirilən müşavirədə qoyulmuşdur. Beləliklə üzən valyuta sisteminin qəbul olunması nəticəsində bütün valyuta vahidlərinin qızıla mübadiləsi tamamilə dayandırılmışdır.

ABŞ dollarının təsiri qorunmaq üçün 1979-cu ildə Avropa İttifaqı ölkələri arasında hesablaşma vəstəsi kimi EKUI döviyyəyə buraxıldı. 2002-ci il 1 yanvar tarixində AI üzv olan ölkələr arasında "avro" döviyyəyə buraxıldı. Bunun nəticəsində AI-yə daxil olan ölkələr arasında siyasi-iqtisadi münasibətlər dahada möhkəmlənmiş, bu ölkələri bir-birinə dahada yaxınlaşdırmışdır

Valyuta bazarında aşağıdakı iştirakçılar var.

1. Banklar (kommersiya və mərkəzi banklar);
2. Valyuta birjalari;
3. İnvestisiya fondları;
4. Broker şirkətlər;
5. Fiziki şəxslər [5, s.188];

Kommersiya və mərkəzi banklar - Valyuta əməliyyatlarını əsasən kommersiya bankları həyata keçirir. Dünyanın ən çox əməliyyatların aparıldığı beynəlxalq banklarına misal olaraq Barclay Bank, Chase Manhattan Bank, Swiss Bank Corporation və s. göstərmək olar.

Mərkəzi bankın əsas vəzifəsi valyuta ehtiyatlarını idarə etməklə yanaşı, valyuta məzənnəsinə təsir etmək üçün valyuta mübadiləsi aparmaq və həmçinin milli valyutaya yatırımların faiz göstəricini tənzimləməkdən ibarətdir. Dünya üzrə valyuta bazarına ən çox Federal Ehtiyat Sistemi (ABŞ)

təsir edir. Növbəti sırada isə Deutsche Bundes Bank (Almaniya) və Bank of England (Böyük Britaniya) yer alır.

Valyuta birjalrı - müasir texnologiyaların inkişafı nəticəsində valyuta birjalarının günün istənilən saatında istifadə etmək mümkündür. Valyuta birjalarının hər hansı bir konkret məkanı və zamanı yoxdur. Bu da valyuta birjalarını fond birjalarından fərqləndirən əsas əlamətdir. Dünyada ən böyük valyuta birjalarına Nyu-York, London, Tokio və s. misal göstərmək olar.

İnvestisiya fondları dövlət və müəssisələrin vəsaitlərini qiymətli kağızlar formasında yerləşdirib səhm portfelinin idarə olunmasını yerinə yetirirlər. Belə investisiya fondlarına misal olaraq Quantun fondunu göstərmək olar. İnvestisiya fondlarına həmçinin xarici istehsalat investisiyasını yerinə yetirən beynəlxalq şirkətləri aid etmək olar ki, bunlara da nümunə olaraq Nestle, General Motor və s. qeyd etmək olar [7].

Broker şirkətlər - Broker şirkətlərin əsas vəzifəsi xarici valyuta alıcısını xarici valyuta satıcısına yönəltmək, bundan əlavə onların arasında konversiya əməliyyatlarını yerinə yetirməkdən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, kommersiya bankları cari məzənnə üzrə məlumatları əsasən broker şirkətlərdən əldə edir. Dünya üzrə məşhur broker şirkətlərinə misal olaraq Lasser Marshall, Tullet and Tokio, Tradition və s. göstərmək olar.

Fiziki şəxslər pul vəsaitinin köçürülməsində, xarici valyutaların alınıb-satılmasında, təqaüd, qonorar və s. sahələrdə qeyri ticarət əməliyyatları yerinə yetirirlər. Burada həmçinin çoxsaylı qruplar da yer ala bilər.

Müasir dövrdə beynəlxalq valyuta münasibətlərinin inkişaf etməsinin əsas səbəbləri aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Dünya bazarının meydana gəlməsi və qısa zaman ərzində sürətli inkişaf yolu keçməsi;
 2. Beynəlxalq əmək bölgüsünün daha dərin formalaşması;
 3. Məhsuldar qüvvələrin inkişaf etməsi;
 4. Təsərrüfat münasibətlərinin daha da beynəlmiləşməsi [8].
- Milli valyuta sistemi - daxili pul sisteminin tərkib hissəsi olmaqla yanaşı nisbətən müstəqildir və bəzən çərçivədən kənara da çıxa bilər.

Müstəqil Azərbaycanda ilk dəfə 1992-ci il 15 avqust tarixində manat dövryyəyə buraxılmışdır. Həmin dövrdə dövryyəyə 1, 10 və 250 manatlıq əskinaslar buraxıldı. Həmin ilin noyabr ayında 5, 10, 20 və 50 qəpiklik sikkələr, dekabr ayında isə 5 manatlıq əskinaslar dövryyəyə buraxıldı. 1993-cü il mart ayında isə əlavə olaraq 50, 100, 500 və 1000 manatlıq kağız əskinaslar dövryyəyə buraxılmışdır. 1994-cü ildə Respublikamızda 10000 manatlıq və 1996-cı ildə isə 50000 manatlıq kağız əskinaslar çap olunaraq dövryyəyə buraxıldı [9, s.96].

1 yanvar 2006-cı il tarixli Fərmana uyğun olaraq Respublikamızda denominasiya siyasəti həyata keçirilmişdir. Bunun əsas səbəbi inflasiya prosesinin baş verməsi ilə əlaqədar olaraq milli pul vahidinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi idi. Denominasiya prosesi nəticəsində 5000 AZN 1 AZN-ə bərabər olmuşdur.

Azərbaycanın valyuta birjalarında hal-hazırda üzən valyuta məzənnəsi tətbiq olunur. Tələb və təklifdən asılı olaraq dolların manata olan rəsmi məzənnəsi Bakı Bankları və Valyuta birjasının nəticələrinə əsasən Mərkəzi Bank tərəfindən təyin olunur. Bundan əlavə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Mərkəzi Bankın lisenziyasını almış hər bir bank və digər kredit təşkilatları sərbəst valyuta əməliyyatları apara bilərlər. Respublikamızda xarici valyutaların alqı satqısı kommersiya bankları və broker şirkətləri tərəfindən həyata keçirilir. Səlahiyyət hüququ olmayan banklar xarici valyutanın alqı-satqısında iştirak edə bilməzlər [11].

Mərkəzi Bankın əsas funksiyalarından biri də valyutanın tənzimlənməsi prosedridir. Mərkəzi Bank xarici valyutaların (həmçinin xarici valyuta ilə müəyyən edilmiş qiymətli kağızların) dəyişdirilməsinə, göndərilməsinə, lisenziyaların verilməsinə və birjalarda valyuta əməliyyatlarına aparılmasına nəzarət edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.H. – Qiymətli kağızlar və onlarla əməliyyatlar. – Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, – 2007. 222 s.
2. Atakişiyev M.C. – Mikro və Makroiqtisadiyyat. – Bakı: Azərənər, – 2010. 508 s.
3. Aşurov A.S. – Marketing kommunikasiya sistemi. – Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, – 2008. 168 s.
4. Əlirzəyev Ə.Q. – İqtisadi və sosial idarəetmə, bazar iqtisadiyatı, metodoloji prinsiplər, qanunauyğunluqlar. – Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, – 1997. 280 s.
5. Qəribov A.H., Əzizov A.Ə., S.E.Əhmədova – Beynəlxalq ticarət əməliyyatları. – Bakı: Bakı Biznes universiteti, – 2017. 255 s.
6. İsmayilov G.İ. – Dünya iqtisadiyyatının nəzəri əsasları. – Bakı: Memar Nəşriyyat Poliqrafiya MMC, – 2006. 251 s.
7. Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş., İsmayilov N.M. – İqtisadi təhlil. – Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, – 2010. 796 s.
8. Məmmədov A.C., Səmədov B.Y. – Əmtəə və xidmətlər bazarı statistika. – Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, – 2011. 120 s.

9. Sadıqov E.M.– Bank əməliyyatları. – Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, – 2010. 212 s.

10. Rzayev Q.R.– Muhasibat uçotu və audit. – Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, – 2006. 384 s.

11. P.Kotler - Kotler on Marketing – How to Create, Win and Dominate Markets. – New York: The Free Pres, – 1999. 36 s.

12. P.Kotler, G.Armstrong, J.Saunders, V.Wong – Principles of Marketing. – New York: European Education, Prentice Hall, – 1996. 235 s.